

CHRISTIEN BRINKGREVE

Het verlies van de vanzelfsprekendheid

Ouders en kinderen: de geschiedenis van een wederkerigheidsrelatie

Wetenschappelijke belangstelling voor het gezin is van vrij recente datum. Het gezinsleven hoorde tot de wereld van de vanzelfsprekendheid die geen opzien baarde en derhalve niet als apart object van studie werd beschouwd. Mede door toedoen van de zich in de jaren zeventig ontwikkelende vrouwengeschiedenis is er meer aandacht gekomen voor het dagelijks leven, en daarmee voor het gezin, en de belangrijke rol die vrouwen daarin vervullen. Belangrijke thema's werden moederschap, het privé-domein, intimiteit en zorg. De sociologie die zich met gezinnen bezighield, bezag het onderwerp lange tijd vooral vanuit het oogpunt van de functies die gezinnen hadden voor de samenleving, zoals de socialisatie van kinderen ten behoeve van hun invoeging in de maatschappelijke orde, de integratie en de sociale cohesie.

De huidige belangstelling vanuit de politiek heeft vooral te maken met de angst voor criminaliteit, normvervaging en maatschappelijke desintegratie, waarbij het gezin aansprakelijk wordt gesteld voor het grootbrengen en 'afleveren' van in het gareel blijvende mensen. Hiermee sluit de politiek dus aan bij de traditionele sociologische zienswijze op het gezin en de functies die dit vervult, of zou moeten vervullen, voor de samenleving. De huidige sociologie heeft meer aandacht voor de culturele verscheidenheid van gezinsvormen, de taakverdeling tussen de seksen en de veranderingen in de gezinsverhoudingen.

Ik zal in mijn bijdrage een poging wagen om de geschiedenis van het gezin te schrijven vanuit het oogpunt van de

wederkerigheidsrelatie tussen ouders en kinderen. Het gezin kent een eigen soort wederkerigheid, anders dan de markt, en de markteconomie moet hierin, is mijn overtuiging, ook niet al te zeer doordringen. De verhoudingen tussen ouders en kinderen moeten niet bezien worden in termen van economische investeringen en rendementen, maar er is wel sprake van ruil en wederkerigheid. Hoe ligt die wederkerigheid, en hoe is die in de loop der tijd verschoven? Dat zijn de vragen waarmee ik me nu, zij het uiterst beknopt, wil bezighouden.

ECONOMISCHE BINDINGEN

Gezinnen zijn economische eenheden. Dat waren ze vroeger, en dat zijn ze nog steeds. Gezinsleden die samen een huishouding vormen geven geld uit aan eten, gas en licht, en de verzorging van de kinderen.¹ Vaak zijn die economische bindingen zo vanzelfsprekend dat de regeling ervan impliciet blijft. In sommige gezinnen worden er duidelijke afspraken gemaakt wie wat waaraan uitgeeft, en sommige financiële betrekkingen zijn wettelijk geregeld. Maar hoe gezinsleden ook vorm geven aan hun financiële relatie, aan al deze regelingen liggen morele regels ten grondslag die bepalen wat als behoorlijk geldt: wie voor wie zorgt. Een economische moraliteit (Mauss 1925), die alleen op straffe van onvrede of conflicten kan worden genegeerd. Deze morele regels liggen niet vast; ze zijn ingebed in de samenleving waarin ze van kracht zijn, en daarmee ook aan veranderingen onderhevig.

Dat gezinnen economische eenheden zijn, of dat gezinsleden economische banden met elkaar hebben, is in de naoorlogse sociologie uit het oog geraakt. Vooral Amerikaanse sociologen, met Talcott Parsons als invloedrijk auteur, stelden dat het gezin in moderne westerse samenlevingen steeds meer functies, waaronder de economische, verloren had, aan andere instituties had moeten overdragen, en nog vrijwel uitsluitend socialiserende en affec-

tieve functies had overgehouden. Deze these van functieverlies is algemeen aanvaard in de naoorlogse gezins-sociologie, waarmee economische bindingen uit het zicht verdwenen. Er ontstond een nieuw relatie-ideaal: het ideaal van intimiteit, van onderlinge betrokkenheid, van affectieve bindingen die de economisch-zakelijke zouden hebben vervangen; het ideaal van een 'pure' relatie, een persoonlijke intieme verhouding, niet verweven met economische belangen.² Gezinnen zijn echter nog steeds ook economische eenheden. Maar dat neemt niet weg dat de bindingen tussen gezinsleden verschoven zijn, dat de economische rechten en plichten van gezinsleden zijn veranderd.

Gezinnen waren van oudsher overlevingseenheden: ouders zorgden voor voedsel en onderdak, en de kinderen hielpen zodra ze daartoe in staat waren, mee op het land of in het huishouden. Als ze buiten de deur gingen verdienen, droegen ze hun ouders kostgeld af. Ouders waren afhankelijk van de hulp en de verdiensten van hun kinderen. Ouders zorgden voor de kinderen, maar kinderen op hun beurt weer voor de ouders. Kinderen waren, in afwezigheid van de huidige verzorgingsstaat, een oudedagsvoorziening. De ruil was wederkerig, en in de eerste plaats economisch. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de emotionele steun en betrokkenheid die later zoveel aandacht kregen afwezig waren.

AFFECTIEVE BINDINGEN

Wat is veranderd? Ouders zorgen nog steeds voor voedsel en onderdak, en voor nog veel meer, maar kinderen helpen minder mee. Ze leveren niet langer loon, noch arbeidskracht. En kinderen zijn geen investering meer voor later. Deze *economische nutteloosheid* van kinderen is een relatief recent verschijnsel, vooral beperkt tot industriële samenlevingen. Kinderen zijn duurder geworden: de uitgaven aan kinderen zijn de laatste decennia gestegen,³ er wordt voor-

al meer geld besteed aan hun sociale en culturele ontwikkeling. De tijd dat ze naar school gaan is in deze eeuw steeds langer geworden. Jongens moesten als het nodig was na de lagere school helpen in de zaak of 'achter de koeien', ook al konden ze goed leren. En de meisjes moesten meehelpen in het huishouden, zeker als de moeder uitviel (door ziekte, veelvuldige zwangerschappen of vroeg overlijden). Het is nog maar recent dat meisjes door mogen leren, ook als het de ouders goed zou uitkomen als ze thuis helpen.

Ouders investeren veel in kinderen, meer dan vroeger: op breder gebied – culturele vorming, sport, muziek: cultureel kapitaal –, en met hogere kosten,⁴ maar de vanzelfsprekende terugbetaling in de vorm van zorg voor de oude dag is verdwenen. Ouders verwachten geen economische tegenprestatie, maar – in lijn met de huidige affectieve relatie-idealën – liefde en betrokkenheid. Dit ideaal kon zich ontwikkelen omdat ouders het geld van kinderen minder nodig hebben: door de welvaartsstijging en verzorgingsstaat is de familiale ondersteuning, in dit geval door de kinderen, minder nodig geworden.

ONZEKERHEDEN

Er bestaat echter onzekerheid aan twee kanten. In de eerste plaats over de vraag wat ouders hun kinderen moeten meegeven in deze samenleving waar ze later wat aan hebben; wat met andere woorden overlevingswaarde heeft. In de tweede plaats over de vraag wat ouders van hun kinderen terug kunnen verwachten.

Ouderlijke zorgen zijn niet alleen gericht op fysieke overleving van hun kinderen, maar hebben ook betrekking op de *plaatsing* van hun kinderen in de wereld. Daarin zit ook het belang van de familie: familiebanden zijn niet alleen belangrijk voor liefde en hechting (waar ontwikkelingspsychologen en pedagogen zich mee bezighouden), maar ook voor de identificatie: de invoeging van het indivi-

du in de structuur van onderlinge betrekkingen, in de relationele orde van de verwantschapsstructuur die mensen het elementaire gevoel geeft waar ze bij horen (zie de uitgebreide antropologische literatuur over dit onderwerp). Maar het gaat ook om een andere plaatsing: in de maatschappelijke orde, van sociale klasse, sekse, generatie, etnische groep. Deze zorgen zijn van alle tijden, maar de invulling is historisch specifiek: wat de plaats in die orde betekent en wat je moet doen om die plaats te verwerven, te behouden of te verbeteren kan aanzienlijk verschillen. En daarmee ook wat ouders hun kinderen moeten meegeven om hen goed toe te rusten voor de arbeidsmarkt en de huwelijksmarkt. Gaat het om fysieke vermogens (lichaamskracht, vruchtbaarheid, schoonheid), om morele eigenschappen (eerlijkheid, deugdzaamheid), om goede diploma's of om sociale vaardigheden als handigheid en verbale en communicatieve vermogens. Met andere woorden: welk kapitaal wordt doorgegeven, en wat is de waarde van de verschillende soorten van kapitaal.⁵

Mijn indruk is dat huidige ouders vaak niet goed weten wat ze hun kinderen moeten meegeven – als gevolg van ontwikkelingen als de diploma-inflatie, de veranderingen op de arbeidsmarkt waarin een grotere flexibiliteit van mensen wordt gevraagd –, en hen maar breed trachten toe te rusten. Naast de nadruk op diploma's wordt veel waarde gehecht aan hun ontwikkeling op gebied van sport, van muziek, van cognitieve vaardigheden (waartoe kostbare computerspelletjes worden aangeschaft).

Het gezin heeft een aantal belangrijke functies: het voeden, het opvoeden, maar ook het plaatsens van de jongen. Het gezin valt ook te zien als maatschappelijke sorteermachine: kinderen die affectief en intellectueel niet voldoende kapitaal meekrijgen zijn later minder goed bestand tegen maatschappelijke tegenslag; of kunnen althans hun kansen minder goed benutten, omdat ze de nodige sociale en affectieve reserve missen. De manier waarop kinderen opgevoed zijn en wat ze van huis uit meekrijgen is van

vitaal belang voor de kracht en flexibiliteit waarmee een volgende generatie opereert.⁶

Er is sprake van een spanning: kinderen zijn een levensdoel geworden, en niet langer een levensverzekering. Ze zijn sterk gewenst, dus moet je ze ook veel geven. Ze zijn levensdoel geworden, dus moet er veel in geïnvesteerd worden. De samenleving is harder geworden, dus moeten ze goed beslagen ten ijs komen als ze volwassen zijn geworden; dus moet er veel in hen geïnvesteerd worden. Maar er is minder tijd, want beide ouders zijn buitenshuis gaan werken. Dit kan het huidige gezinsleven behoorlijk onder druk zetten, en ouders het gevoel geven tekort te schieten en hun kinderen onvoldoende te geven of te kunnen geven.⁷

WAT TERUG TE VERWACHTEN?

Wat kunnen of mogen ouders van hun kinderen terugverwachten? Ouders investeren veel tijd en energie in hun kinderen, ook wanneer daar geen 'winsten' of baten tegenover staan. Wat ouders hopen dat kinderen hen (terug)geven is liefde, betrokkenheid, gezelligheid, contact met kleinkinderen.

De plichten van ouders ten opzichte van kinderen zijn in deze samenleving duidelijker omschreven dan omgekeerd. Er is op dit moment weinig overeenstemming over verplichtingen van (volwassen) kinderen ten opzichte van hun ouders. Kinderen bepalen de mate van betrokkenheid en onderlinge verbondenheid: ouders zijn hierin terughoudend, bang om veeleisend en bemoeizuchtig te zijn. Maar ouders en kinderen blijken elkaar geregeld te bellen en op te zoeken. Er bestaan duidelijke hulppatronen tussen de generaties, die vaak niet financieel van aard zijn, maar bestaan uit huishoudelijke hulp, kinderoppas, hulp bij ziekte, morele en emotionele steun, en gezelligheid.⁸ Financiële giften of overdrachten lopen – en dat is een recente ontwikkeling – hoofdzakelijk van ouders naar kinderen. Af-

dracht van loon vindt niet meer plaats; en ook kostgeld is in onbruik geraakt, nu het belang van de kinderbijdrage voor de gezinseconomie sterk verminderd is. Daarmee is ook de moraliteit van deze impliciete ruil verdwenen: de moraal van 'je hebt zoveel voor de kinderen gedaan, dan mag je iets terug verwachten'; van kostgeld als compensatie voor de ouderlijke inspanningen. Dat was nog de teneur in de jaren vijftig, zoals blijkt uit de adviesrubriek *Margriet Weet Raad*. In de jaren zeventig geldt, dat ouders niet aan hun kinderen mogen verdienen. Het is de ouderlijke plicht om je kinderen een goede start te geven, en je daarvoor offers te getroosten. De ouderplicht is duidelijk, de kinderplicht is hier verdwenen. Dan nog kostgeld willen heet 'profiteren van je kinderen', en dat wordt afgewezen; 'dan moet je geen kinderen nemen'.⁹

Voelen kinderen dan geen verplichtingen meer jegens hun ouders? Hierover ondervraagde studenten vinden de langdurige financiële afhankelijkheid van ouders vanzelfsprekend, en willen daar ook niet dankbaar voor zijn; ze beschouwen dit als een normale en vanzelfsprekende ouderplicht. Maar wel hebben ze een verantwoordelijkheidsgevoel jegens hun ouders, en voelen ze de verplichting om iets van zich te laten horen, regelmatig thuis te komen, hen te helpen bij ziekte; het ligt op het vlak van bezoek en aandacht (liefde, aandacht, zorg), niet van financiële terugbetaling. Ouders willen niet dat hun kinderen zich verplicht voelen tegenover hen, en eisen geen dankbaarheid voor wat ze voor hun gedaan hebben. Deze gevoelens passen niet meer, en ouders zullen, als ze verstandig zijn, ervoor waken deze al te expliciet te uiten. Maar als ze eerlijk zijn zullen ze zich soms teleurgesteld voelen als ze heel lang niets van hun kinderen horen, en zich soms afvragen: waar doe je het allemaal voor. Deze gevoelens verwijzen naar een impliciete norm, naar onuitgesproken regels over geven, ontvangen en teruggeven. Aan teleurstelling, wreveligheid, verongelijkheid en spanningen hierover kun je de regels ontwaren die overtreden worden.

Terzijde: er moet langer voor ouders gezorgd worden, omdat ze langer leven (demografische verschuiving). Voor hun volwassen kinderen zijn dat soms piekjaren: een dubbelbelaste periode, omdat de zorg voor kinderen (die laat geboren zijn: oude ouders), het maken van carrière en de zorg voor ouders (die langer leven) samen kunnen vallen. Dit komt vaak onevenredig neer op vrouwen. De inkrimping van de thuiszorg en het concept van mantelzorg komt vaak neer op (volwassen) dochterzorg.

Waar teveel of te weinig wordt gegeven ontstaan problemen, maar de opvattingen hierover – over goed ouderschap en goed kindschap – zijn verschillend en veranderlijk. Als ouders te weinig geven aan zorg, liefde en aandacht kunnen gevoelens van tekort gedaan zijn ontstaan, of van teleurstelling of wantrouwen, die soms niet meer overgaan en alle latere verhoudingen kunnen kleuren.

TWEE PUNTEN TOT SLOT:

Het is mogelijk dat materiële bindingen tussen gezinsleden weer belangrijker zullen worden nu de verzorgingsstaat afbrokkelt. (Denk aan het verplichte verhalen van bijstandskosten op de verdienende ex-partner, het ter discussie stellen van de ouder-onafhankelijke basisbeurs, het feit dat schoolverlatende kinderen minder makkelijk recht kunnen doen gelden op een uitkering.) Dit zou echter ingaan tegen het relatie-ideaal van belangeloosheid, van affectie als enige legitieme basis voor een relatie.

Er heersen op dit moment twee strijdige beelden over de verhouding tussen ouders en kinderen. Ouders zouden veel in hun kinderen investeren, en meer aandacht voor hen hebben dan vroeger. En daar tegenover de indruk dat ouders steeds minder tijd hebben voor hun gezin en steeds meer kiezen voor hun werk. Volgens de Amerikaanse socioloog Coleman investeren ouders minder in hun kinderen, en hij wijt dit aan het doorbreken van de economi-

sche wederkerigheidsrelatie zoals die eeuwenlang bestond tussen ouders en kinderen. Ouders zouden niets meer van hun kinderen terugkrijgen. Het is de vraag of ouders zo economisch denken, en de betrokkenheid van hun kinderen jegens hen niet ook ervaren als 'iets terug krijgen'. Ook de Amerikaanse sociologe Arlie Hochschild stelt dat ouders steeds meer voor hun werk kiezen, onder druk van het heersende arbeidsethos. Het leven thuis komt hierdoor steeds meer onder druk te staan, waardoor ouders zich ontspannener gaan voelen op het werk dan thuis. En dan ook weer liever langer op het werk blijven.

Het is de vraag wat hier, in dit land, sterker zal worden: de behoefte om weer meer aandacht te geven aan het gezin en de kinderen of aan het werk, wat ook een gulzig instituut is en veel van mensen vraagt. Ik hoop dat veel ouders in staat zijn om de gulzigheid van dat laatste instituut enigszins in toom te houden.

NOTEN:

1. A. de Regt, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden*, Amsterdam: Boom 1993.
2. A. Giddens, *The transformation of intimacy*, Cambridge: Polity Press 1992.
3. Er is sprake van een enorme kostenstijging tussen 1960 en nu: nominaal een vertienvoudiging, in reële termen een ruime verdubbeling. Tussen 1960 en 1975 valt een grote sprong te zien in de uitgaven: deze stijgen van gemiddeld f 3.500 tot ruim f 9000 per kind per jaar. Het aandeel voor kleding en voeding nam af, de kosten voor ontspanning, opleiding, gezondheid, verzorging en verkeer wonnen aan gewicht. Zie G. van den Brink, *Hoge eisen, ware liefde. De opkomst van een nieuw gezinsideaal in Nederland*, Utrecht: NIZW 1997.
4. G. van den Brink, *Hoge eisen, ware liefde. De opkomst van een nieuw gezinsideaal*, Utrecht: NIZW 1997, p. 127-243.

5. C. Brinkgreve en B. van Stolk, *Van huis uit. Een onderzoek naar sociale erfenissen*, Amsterdam: Meulenhoff 1998.
6. C. Brinkgreve en B. van Stolk, *Van huis uit*, op. cit., en G. van den Brink, *Hoge eisen, ware liefde*, op. cit.
7. A. Hochschild. *The Time Bind. When work becomes home and home becomes work*, New York: Holt & Company 1997.
8. C. Knipscheer *Ouder worden, familie en intergenerationele betrokkenheid*. Assen: Van Gorcum 1990; en A. Komter, *Het geschenk*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1997.
9. A. de Regt, *Geld en gezin*.